

Dobra analiza struktur lončarskih delavnic, s tipološko analizo proizvedene keramike, katalogom tipov, primerjavo s proizvodnjami sosednjih območij je podkrepjena z naravoslovnimi analizami. Delo daje vpogled tako v delovne postopke posameznih delavnic kakor v kulturne povezave v regiji, v kateri so te delavnice delovale.

Tina ŽERJAL

Norbert Hanel: *Groß-Gerau III. Die reliefverzierte Terra Sigillata der Ausgrabungen 1989-1992 im römischen Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch"*. Frankfurter Archäologische Schriften 12, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3639-3. 150 str.

Z 12. zvezkom serijske publikacije Frankfurter Archäologische Schriften, ki jo izdaja Inštitut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, se nadaljujejo objave najdišča Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, so najstarejše najdbe znane že s konca 19. stoletja, prva izkopavanja rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino, danes poimenovana tudi Groß-Gerau I, pa so potekala v 60. letih 20. stoletja. Med leti 1989 in 1992 so nato izkopavali pod vodstvom Norberta Hanela. Izkopavanja so poimenovana Groß-Gerau II, izvedla jih je izpostava Hessenskega deželnege urada za varstvo spomenikov iz Darmstadta. Leta 1997 so raziskave prevzeli sodelavci Inštituta za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta, ki uspešno odkrivajo zgodovino najdišča z najrazličnejših vidikov.

Že leta 1995 je Hanel končal svoj rokopis o sigilatnem posodju, ki je bilo najdeno med izkopavanji med leti 1989 in 1992. S predhodnimi objavami najnovejših raziskav inštituta je njegova objava pomemben delček v mozaiku vedenja o tako pomembnem naselju v provinci *Germania Superior*.

V delu so tipološko objavljeni vsi odlomki galske in germanske reliefne sigilate. Natančneje so obdelane proizvodnje iz južnogalskih naselij La Graufesenque (ki predstavlja kar polovico odkritih odlomkov), Montans in Banassac. Reliefna sigilata iz srednje Galije pripada proizvodnji iz Lezouxa. Med proizvodnjami reliefne sigilate iz vzhodne Galije in zgodnje Germanije so prepoznane Faulquemont-Chémery, La Madeleine, Lavoye, Echweilerhof, Blickweiler, Heiligenberg in Trier. Največji delež reliefnega posodja iz te regije pa je bil izdelan v delavnicah v bližnjem Rhein-zabernu ter v še nelokalizirani vzhodnogalski delavnici.

Pri vsaki proizvodnji so analizirani žigi lončarjev, okras in oblike sigilatnega posodja. Katalog je organiziran po oblikah, v okviru teh so predstavljene posamezne proizvodnje.

Delo daje dober pogled na trgovino s sigilatnim posodjem vzdolž germanskega limesa v zadnji četrtini 1., v 2. in na začetku 3. stoletja, saj sta bila naselje in vojaški tabor Groß-Gerau postavljena okoli 25 km od meja imperija. Dotok sigilatnega posodja je bil izjemno povezan z oskrbo vojske in se je po njenem odhodu spremenil.

Tina ŽERJAL

Joaquín L. Gómez-Pantoja (con la coll. di **Javier Garrido**): *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano VII. Baetica, Tarraconensis, Lusitania*. Vetera 17. Edizioni Quasar, Roma 2009. ISBN 978-8-8714-0377-9. 313 str.

Knjiga je 17. zvezek v zbirki *Vetera*, ki jo izdaja Silvio Panciera in v kateri so objavljena monografska dela s področja antike s poudarkom na epigrafiki. Hkrati pa je 7. zvezek podserije *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano*, ki jo izdaja Gian Luca Gregori; v njej so sistematično objavljeni rimski napisi Italije in provinc zahodnega dela rimskega imperija, ki se nanašajo na amfiteatre, gladiatorje in vse, kar je povezano z gladiatorskimi igrami in boji z divjimi zvermi ter podobnimi prireditvami. V antiki so bili gladiatorski dvoboji in borbe z zvermi zelo popularni in znani izrek *panem et circenses*, "kruha in iger", ki je veljal za široke ljudske množice, lepo odraža velik pomen, ki so ga tovrstne igre imele v antiki.

V knjigi je zbranih 148 različnih rimskih napisov, ki so kakorkoli povezani z amfiteatri treh provinc Hispanije (antične Španije), namreč Betike, Tarakonske province in Luzitanije; porazdeljeni so na 74 kataložnih enot, skoraj vsi so bili ponovno pregledani, veliko jih je ponazorjenih s fotografijo. Vseh sedem zvezkov je sestavljenih po enotnih kriterijih, ki jih je v prvem zvezku, v katerem je izdala in komentirala napise iz mesta Rima, postavila Patrizia Sabbatini Tumolesi. Katalog je razdeljen na štiri velika poglavja, od katerih so v prvem objavljeni dokumenti, ki se nanašajo na upravljanje iger. Ti so posebej zanimivi, ker so redki, med njimi pa je nekaj izredno važnih dokumentov, kot npr. paragrafi iz dveh ohranjenih mestnih zakonikov, ki omenjajo igre, ter tako imenovani zakon o gladiatorjih na bronasti plošči iz Italike. Mestna zakonika sta znamenita *lex coloniae Genetivae Iuliae oz. lex Ursonensis*, ohranjen na bronasti plošči iz Osune, cesarijanske kolonije Urso, in *lex Flavia municipalis*, ohranjen na bronastih ploščah iz Irnija. Prvi dokazuje, da so se gladiatorske igre uprizarjale tudi v majhnih mestih.

V prvem zakoniku, ki je bil sicer najden v antičnem mestu *Urso*, verjetno pa je veljal tudi za druga mesta v imperiju, so zapisana pravila v zvezi z gladiatorskimi in drugimi igrami, ki so bile vedno uprizarjane v okviru kulturne manifestacij. Velik poudarek v zakoniku je veljal temu, kdo ima pravico do dolčenih sedežev v amfiteatru, kar je bilo strogo določeno: visoki svečeniki (*pontifices, augures*) so sedeli poleg mestnih svetnikov (*decuriones*). Oba župana in edili so morali v času svojega mandata oskrbeti igre (trajale so štiri dni), deloma tudi na svoje stroške, ki niso bili majhni, znašali so vsaj 2000 sestercev. Drugi zakonik je iz časa Domicijana in je nedvomno veljal za ves imperij; v njem je nekaj paragrafov veljalo raznim svetim obredom, igram in večerjam, nad katerimi sta bdela oba župana in odredjala, kdo bo poskrbel za finance in njihovo izvedbo. Za razliko od starejšega zakonika je ta prepuščal veliko več svobode visokim mestnim uradnikom in je le sumarno odredjal vsote, namenjene igram in kdo je zanje odgovoren, kar so ne nazadnje narekovali različen gospodarski razvoj posameznih mest in njihove različne tradicije.

Prvi del, ki predstavlja katalog dokumentov, je razdeljen na štiri večja poglavja. Prvi obravnava napise, ki govorijo o administraciji iger in poleg zakonikov komentira še napise

prokuratorjev, ki so imeli na skrbi gladiatorske družine, ter osebja, ki jim je bilo podrejeno. Drugi obravnava različne vrste iger, od gladiatorskih (*munera*) do bojev z zvermi (*venationes*), in mladinskih iger (*iuvenalia*, *lusus iuvenum*). V tretjem poglavju so navedeni napisi različnih vrst gladiatorjev, njihovih šol in učiteljev ter lovcev na divje zveri. V zadnjem poglavju prvega dela pa je komentirana vsa dokumentacija, ki se tiče samih amfiteatrov in z njimi povezanih zgradb. V drugem delu je gradivo, ki je bilo obravnavano v prvem delu, ponazorjeno tabelarično in v zaključnem podpoglavju v celoti ovrednoteno, pri čemer je skoraj neizogibno, da se marsikaj iz komentarjev tu ponovi. Knjigo zaključujejo podrobni indeksi, ki vsebujejo poleg epigrafskih tudi indeksi modernih avtorjev, okrajšano citirana literatura (ki ne vsebuje vseh citiranih del) pa je navedena na začetku knjige.

Začetki gladiatorskih iger v Hispaniji so zanimivi, saj zgodovinar Livij poroča (28, 21), da je Publij Kornelij Scipion že leta 207 pr. Kr. v mestu *Carthago Nova* organiziral gladiatorske igre v čast očeta in strica, ki sta umrla pred petimi leti. Livij ni bil začuden nad tako zgodnjim datumom teh iger, temveč nad tem, da so bili gladiatorji svobodnega stanu in med njimi nekateri celo ugledni posamezniki. Azinij Polion v pismu Ciceronu omenja (*ad fam.* 10, 32, 2–3), da je Lucij Kornelij Balb v Gadesu sredi 1. stoletja pr. Kr. organiziral gladiatorske igre in boje z zvermi, kar kaže, da so bile te prireditve v 1. stoletju pr. Kr. priljubljene tudi na skrajnem koncu imperija. Polion omenja Ciceronu dogodek zato, ker je bil zgrožen, da je nekdo iz političnih razlogov v areni ubil svojega idejnega nasprotnika, ki je bil rimski državljani.

V času imperija je iz mestnih zakonikov znano, da je bilo teh iger veliko, zato preseneča, da je ohranjenega gradiva tako malo; domnevno so ovekovečili le primere, ki so bili iz tega ali onega razloga posebej pomembni oz. nadpovprečni. Tako so npr. v kraju *Singili Barba* ob koncu mandata s spomenikom počastili župana (*Ilvir*) Marka Valerija Prokulina, ker je zelo dobro upravljal mesto, organiziral tako javne kot privatne igre (namreč z javnim in s svojim denarjem), v gledališču je priredil mladinske igre, nudil vsem prebivalcem, tako moškim kot ženskam, zastoj telovadnico in kopalnišče ter vsem brezplačno razdelil olje. Za nas je zanimiv tudi počastilni napis, ki ga je računovodja (*tabularius*) Valerijan dal postaviti svojemu prokuratorju (visokemu finančnemu uradniku) Kvintu Antoniju Graniju Erasinu, ki je bil v Betiki in Luzitaniji zadolžen za pobiranje davka od dediščin, pred tem pa je skrbel za finance in delovanje gladiatorskih družin v Italiji (v regijah Emiliji, Transpadani in Liguriji), v obeh Panonijah in Dalmaciji.

Nekaj evidence se nanaša tudi na različne tipe gladiatorjev in na njihovo oborožitev, na njihove nagrobnike in na posvetila božanstvom, največ Nemezi. Med tipi gladiatorjev so pogosti *thraeces*, gladiatorji v tračanski bojni opravi, *murmillones* (v keltski bojni opremi, s keltsko čelado, na katere vrhu je bila upodobljena riba) in *retiarii*, ki so se proti slednjim borili s trizobom in mrežo, ki so jo morali vreči nasprotniku čez glavo in ga potegniti na tla.

Zanimivo je, da so gladiatorji Nemezi posvečali tudi *vestigia*, sledove stopinj oz upodobitve stopal; ta posvetila vsa izvirajo iz mesta *Aelia Italica* blizu današnje Seville.

Včasih so jih razlagali kot posvetilo po opravljenem romanju ali potovanju, vendar se zdi verjetneje, da bi morda obeleževali prisotnost posvetitelja napisa pred božanstvom oz., če gre za dva para, tesno povezavo med posvetiteljem in božanstvom. V zadnjem podpoglavju so našeta mesta, v katerih so dokumentirani amfiteatri; ta so v onostranski Hispaniji (*Baetica*) med drugimi *Aelia Italica*, *Carmo*, *Astigi*, *Gades*, *Hispalis* in *Siarum*, v tostranski Hispaniji (*Tarraconensis*) *Tarraco*, *Emporion*, *Barcino* in *Toletum*, v Luzitaniji (ki bolj ali manj ustreza Portugalski) pa *Augusta Emerita*, *Conimbriga* in *Ebora*.

Za konec še nekaj kritičnih pripomb, ki pa v ničemer ne zmanjšajo velike vrednosti te knjige, ki je pomembna za vse, ki se ukvarjajo z epigrafiko in antično zgodovino in s tema vedama povezano tematiko (šport v antiki, religija, imenoslovje ipd.). Škoda je, da napisi niso prevedeni, ker so zato nedvomno manj dostopni mladim kolegom in tistim iz drugih strok, ki jih tematika zanima, pa ne znajo latinsko. S tehničnega vidika pa bi bilo bolje, da bi bile fotografije napisov in spomenikov objavljene ob samem prepisu napisa oz. opisu spomenika in ne na koncu, na priloženih tabelah. Zadnja pripomba se nanaša na citiranje: besedilo bi bilo manj obremenjeno, če bi bila priložena celotna bibliografija in bi bili citati, ki so med besedilom, navedeni okrajšano. Sicer sodi knjiga v sam vrh dobro napisanih epigrafskih del in zasluži vso pohvalo; ne nazadnje je, kolikor lahko presodim, prevedena v odlično italijanščino in se prijetno bere.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Supplementa Italica. Nuova serie 24. Edizioni Quasar, Roma 2009. ISBN 978-88-7140-419-6. 249 str.

Že štiriindvajseti zvezek pomembne epigrafske serije *Supplementa Italica* (nova serija) na skoraj 250 straneh prinaša novoobjavljene napise iz različnih delov Italije. Predstavlja pomembno dopolnilo k že obstoječim korpusom, ki jih na eni strani bogati z novoodkritimi napisi, na drugi strani pa dopolnjuje z novimi ugotovitvami in literaturo. Uvod je, kot tudi v prejšnjih zvezkih, napisal Silvio Panciera, upokojeni profesor na univerzi La Sapienza v Rimu in urednik monografije. Uvodu sledijo trije večji razdelki, ki poročajo o novih napisih – vsega skupaj jih je 77 – ali revidirajo stare objave, s čimer so bili stari napisi znova interpretirani in sedaj prinašajo drugačne, boljše informacije ali dopolnitve o že objavljenih napisih v predhodnih zvezkih zbirke.

Prvi razdelek obsega poglavje *Supplementa*, ki prinaša podatke o novih napisih iz treh antičnih mest: iz Sipontuma iz Druge regije (Apulija in Kalabrija), iz mesta *Pausulae* iz Pete regije (Picena) in iz mesta *Tarvisium* iz Desete regije (Venecije in Histrije). Za vsako mesto je zbrana vsa novejša literatura, s posebnim poudarkom na epigrafski literaturi. Prav tako je na začetku vsakega mesta kratek oris o arheoloških, topografskih, etimoloških ali drugih raziskavah, ki so bile opravljene v mestu in okolici, in so spremenile dosedanje vedenje o antičnem mestu. Drugi razdelek z naslovom *Supplementorum Supplementa* v prvem podpoglavju izpod peresa Marca Zocchia prinaša napise iz